

УДК 94 (477) "1897/1917"

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.13>**Андрій НОВОСЕЛЬСЬКИЙ***аспірант кафедри історії та археології**Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля,
вул. Іоанна Павла II, 17, м. Київ, Україна, 01042 (hranitel0911@gmail.com)***Andrii NOVOSELSKYI***Postgraduate student, Department of History and Archaeology**Volodymyr Dahl East Ukrainian National University,**17 John Paul II St., Kyiv, Ukraine, 01042 (hranitel0911@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2551-5609>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ БЕЛЬГІЙЦІВ НА ПРИКЛАДІ СКЛЯНОГО СЕЛИЩА В КОСТЯНТИНІВЦІ (1897–1914 РР.)

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати повсякденне життя бельгійців, які мешкали в скляному селищі, що на території сучасного м. Костянтинівка (Донецька обл.), у період 1897–1914 рр. **Методологія дослідження** базується на комплексному підході й передбачає використання таких спеціально-історичних методів, як проблемно-хронологічний, історико-системний. **Наукова новизна.** Уперше здійснено спробу аналізу повсякденного життя бельгійців, які проживали в скляному селищі, у період 1897–1914 рр. Серед іншого, глибше розкрито процеси урбанізації Костянтинівки. **Висновки.** У повсякденні бельгійці спиралися на власні традиції та місцеві умови. Це залежало від посади, професії, сімейного стану тощо. Директори, інженери та відповідальні службовці були ізольовані від решти робітників і жили в найкомфортніших умовах. Кваліфіковані робітники, наприклад майстри-склодуви, мешкали в простіших умовах, але, маючи значний матеріальний дохід і, відповідно, комфортніший спосіб життя, вирізнялися з-поміж іншого населення.

Адміністрація підприємства надавала корпоративне житло та брала на себе певні зобов'язання щодо соціальної інфраструктури, як-от заводська лікарня, школа, костел, клуб тощо. Також забезпечувала належні санітарні умови.

Ключові слова: бельгійці, завод, скло, склодуви, скляне селище.

EVERYDAY LIFE OF BELGIANS USING THE EXAMPLE OF THE GLASS VILLAGE IN KOSTYANTYNIVKA (1897–1914)

Abstract. *The aim of the article* is to analyze the everyday life of Belgians who lived in a glass village on the territory of the modern city of Kostyantynivka (Donetsk region) in the period 1897–1914. **The research methodology** is based on a comprehensive approach and involves the use of such special historical methods as problem-chronological, historical-systemic. **Scientific novelty.** For the first time, an attempt was made to analyze the daily life of Belgians who lived in the glass village in the period 1897–1914. Among other things, the processes of urbanization of Kostyantynivka were revealed in more depth. **Conclusions.** In their everyday life, the Belgians relied on their own traditions and local conditions. This depended on their position, profession, family status, etc. Directors, engineers and responsible employees were isolated from the rest of the workers and lived in the most comfortable conditions. Skilled workers, such as, for example, glassblowers, lived in simpler conditions, but, having a significant material income, and, accordingly, a more comfortable lifestyle, stood out from the rest of the population.

The enterprise administration provided corporate housing and assumed certain obligations regarding social infrastructure, such as a factory hospital, school, church, club, etc. It also provided proper sanitary conditions.

Key words: Belgians, factory, glass, glassblowers, glass village.

Постановка проблеми. Промислове виробництво біля залізничної станції Костянтинівка (Катеринославська губернія) починається в 90-х роках XIX століття. Серед перших був збудований скляний завод бельгійського акціонерного товариства «Донецькі скляні заводи» (Societe des Verreries de Donetz). Товариству також належали пляшковий та хімічний заводи. Основною продукцією склярів було бемське скло.

Для організації виробництва товариство укладало контракти з бельгійськими інженерами, майстрами, службовцями, кваліфікованими робітниками та іншими. Забезпечивши житлом поруч із місцем роботи.

Мета статті – розглянути повсякденного життя бельгійців, які мешкали в скляному селищі, на території сучасного м. Костянтинівка (Донецька обл.), у період 1897–1914 рр. (від заселення до початку Першої світової війни).

Аналіз досліджень та публікацій. Це питання окремо не виділялося. Низку цінних відомостей містить монографія С. Бонебеккера (1989) [1], присвячена будівництву скляного селища (колонії) та заворушенням 1900 р., яка базується на джерелах особистого походження, насамперед бельгійського інженера Л. де Бера. Також певні відомості щодо Костянтинівки є в роботі В. Пеетерса (2010) [2], яка присвячена бельгійським підприємствам на території України. Деякий фактичний матеріал містить краєзнавча праця В. Бондаря і Б. Донцова (1995) [3], зокрема пізніші спогади мешканців. Варто також згадати, що серед перших оглядових статей – подорожні нотатки Єпіфанського (1909) [4]. Загальну ситуацію детально висвітлює монографія В. Кулікова (2019) [5], присвячена заводським і шахтарським поселенням Донбасу та Придніпров'я (1870–1917 рр.). При цьому в коло дослідження не потрапили поселення на території Костянтинівки.

Виклад основного матеріалу дослідження. 14 червня 1896 р. Комітет Міністрів дозволив акціонерному товариству «Донецькі скляні заводи» (Societe des Verreries de Donetz) відкрити свої дії з улаштування та експлуатації скляного заводу при с. Сантуринівка Бахмутського повіту. Товариство було засноване роком раніше в Королівстві Бельгія, а саме 14 серпня 1895 р. Товариство офіційно відкрило свої дії на території Російської імперії 25 листопада 1896 р. 11 серпня 1895 р. був складений документ на придбання під будівництво ділянки землі. Документ з однієї сторони підписали бельгійці Луї Ламберт, Павло Нобле, Йосип Сізде, з другої – землевласник Дмитро Номікосов.

Будівництво скляного заводу розпочалося навесні 1896 року. За 1896–1898 рр. збудовані та запущені дві печі-ванни. Водночас поруч побудували робітниче селище, або, як ще тоді називали, колонію. Для цього уклали контракт з бельгійським інженером Луї де Бером, а його помічником був інженер Поль Деган [1, с. 15].

Бельгійські робітники, службовці та інженери мали мотивацію їхати в далекі Донецькі степи. Це гарантована робота, збільшення зарплати й надання житла та інші вигоди коштом компанії [2, с. 36].

На скляному заводі працювало від 200 до 250 бельгійців. Так, станом на 1899 р. – понад 200 [1, с. 75], на 1909 р. – 200–250 [4]. Перші з них прибули навесні 1897 р.

Частину заводського селища, де оселилися бельгійці та деякі інші іноземці, називали бельгійською. Крім того, імовірно, щодо подібних випадків «бельгійське село» або «бельгійське поселення» [2, с. 42]. Також тут проживали й інші іноземці – французи, німці, греки та деякі інші, що приїхали сюди працювати з промислових центрів великих міст або інших підприємств, але загалом таких було не багато.

Як описує типову ситуацію В. Пеетерс, будинки, де мешкали інженери, майстри й менеджери, стояли дещо окремо від будинків «робітничого класу», що відповідало традиціям, які існували в Бельгії [2, с. 42]. «Просторова сегрегація, з одного боку, була інструментом

конструювання суспільства заводських і шахтарських поселень, а з другого – відбивала складні процеси його внутрішньої трансформації [...] в більшості заводських і шахтарських поселень вона була запланована від самого початку» [5, с. 179].

Важливо зазначити, що весь житловий фонд залишався корпоративною власністю. І будь-хто, якщо за певних причин звільнявся, мав виселятися.

На самій верхівці ієрархії перебував директор-розпорядник, для якого передбачався окремий двоповерховий особняк. Він розташовувався дещо поодаль (тут була колишня економія місцевого поміщика), оточений великим садом, а також парканом по периметру. Зокрема, тут мешкав Валентин Гомон, який обіймав цю посаду з 1903 р. Тому серед місцевих мешканців він тривалий час був відомий як «дім Гомона» [3, с. 7].

Нижче по кар'єрних сходах – інженери, відповідальні службовці. У бельгійській частині селища зі своєю родиною оселився Фердинанд Асмус, який обіймав одну з головних посад у конторі скляного заводу. Будинок розташовувався біля дороги, якою він щодня ходив до контори. Він був довгий – на десять двоповерхових квартир, тобто дворівневих. Їхня – десята – квартира була крайня в будинку. Простора, у ній було шість кімнат: дві великі на першому поверсі та чотири менші – на другому. У нижніх кімнатах містилася їдальня та вітальня з каміном, де поставили піаніно. З кухні на чорний двір вела тераса із заклеєною стелею. У кімнати верхнього поверху вели круті дерев'яні сходи.

По фронту будинку спереду йшли невеликі палісадники, по одному на кожну квартиру, обсажені білою та жовтою акацією і грабами. Ззаду при кожній квартирі розташовувалося чорне подвір'я з воротами, що виходили на незабудований простір. На кожні дві квартири припадала криниця, вирита посередині лінії паркану, що відокремлював сусідні дворики. Криниці були глибокі, вода в них холодна, солонувата на смак та жорстка, що характерно для цієї місцевості.

За чорним двором квартири Асмус – крайньої – простягався досить великий сад, точніше кажучи, обнесена парканом галявина. По краях її росли великі білі акації, біля парканів тяглися зарості кропиви та молочаю, а посередині пустиря була альтанка. До неї вела піщана доріжка з рідкісними по краях кущами дуже пахучих троянд. Крім згаданої альтанки, була ще одна – біля задньої стіни будинку – і недалеко від неї великий викопаний у землі льох. Інший льох був у квартирі, зокрема тут зберігали продукти, які швидко псуються, тобто необхідно зберігати в холоді.

Середню ланку на виробництві займали кваліфіковані робітники, серед яких також було багато бельгійців. Зокрема, найбільшу групу становили майстри-видувальники. Крім того, у питаннях житла також враховувався сімейний стан. Тож сімейні кваліфіковані робітники зазвичай отримували квартири у спільних будинках з однієї або двох кімнат, а самотні – кімнату або місце в казармі (гуртожитку). Варто також зазначити, що немає даних про те, на якій основі житло надавалося в користування – платній чи безоплатній.

Адміністрацією в селищі передбачалися певні об'єкти соціальної інфраструктури. Щодо медичної допомоги, у 1897 р. запросили працювати лікаря. Згодом тут була відкрита, як тоді називали, лікарня при заводах [6, с. 217]. Досить велика, щоб лікувати хворих всіх п'яти бельгійських заводів, що були неподалік один від одного. Отже, бельгійські керівники в цьому відношенні скооперувалися, збудували та утримували лікарню спільним коштом. У лікарні передбачалося 30 штатних ліжок. Щодо цього закони Російської імперії вимагали від адміністрацій заводів розрахунок не менш одного ліжка на 100 робітників.

Також кожне бельгійське підприємство Костянтинівки утримувало власного лікаря, який лікував хворих як амбулаторно, так і в спільній лікарні. Крім того, поруч у селищі Дмитрівське в 1908 р. відкрита земська лікарня, тобто для місцевого населення на кошти Бахмутського земства.

Під власне кладовище у квітні 1897 р. адміністрацією виділена ділянка 30 на 30 метрів. У тому ж році відбулися перші поховання [1, с. 44]. Були випадки смертей від віспи, малярії, дизентерії, зокрема дітей. Відомо й про такий нещасний випадок: згаданий вище інженер Деган (26 років), купаючись влітку в Торці, потонув. Однак його поховали в Гійі (Шарлеруа), у родинному склепі.

Релігійне різноманіття було пов'язане з національністю. На території, що належало товариству скляних заводів, на початку століття збудували католицький костюл. Біля залізничного вокзалу та в селищі Дмитрівське – православні церкви, Свято-Миколаївська і Свято-Олексіївська, які відвідувала велика кількість робітників. Тому бельгійська адміністрація, зі свого боку, імовірно, виділяла певну частку коштів на їх будівництво, потім утримання, утім, даних про це наразі не виявлено. Крім того, на території селища Дмитрівське була синагога, а також молитовний дім.

На утриманні адміністрації також була заводська школа на території селища. У ній навчалися діти робітників та службовців. Зокрема, на 1911 р. тут навчалося близько 150 дітей різного віку. Немає точних даних про те, як саме навчалися бельгійські діти. Крім іншого, часто заможні родини наймали вчителів для певного навчання своїх дітей удома.

Варто також зазначити, що в декількох заводських та торгових селищах, що поруч, загалом було вісім шкіл, де, крім заводських, церковно-приходська, земська, залізничників (відомча), а також прогімназія.

Певні необхідні товари можна було придбати в заводській крамниці. Загальний товарообіг був значним.

У бельгійське селище з власною продукцією системно приїздили деякі місцеві підприємці та фермери. Так, хлібна будка розвозила батони білого та чорного хліба, який випікали в приватних пекарнях. А з молочною продукцією приїздив як мінімум один німець-колоніст (загалом поблизу розташовувалося кілька колоній). Вони зупинялися перед будинками, звідки до них виходили охочі придбати.

Розвізник пивного складу доставляв пляшки пільзенського пива в дерев'яних ящиках. Імовірно, з пивного складу Айвара Юза (сина відомого Джона Юза), що розташовувався в селищі Дмитрівське.

Група болгар-поселенців, що вирощували овочі неподалік у низині Торця, продавали баклажани, капусту, огірки, зелень. Цікаво, що деякі бельгійські родини самі заводили городи. Навіть інженер Бер завів невеличкий, де вирощував картоплю, томати, моркву тощо.

Також ширший асортимент товарів можна було придбати в крамницях та лавках торгового селища Дмитрівське, що розташовувалися поблизу скляного селища, через залізничне полотно. Так, на полицях «Магазину Абрамовича» лежали найрізноманітніші товари. Попит мали свічки, мило, чай Висоцького, кава в зернах, какао Ейнем (у круглих металевих коробках), сірники, сіль та багато іншого. Товари могли відпускатись у кредит – робили записи в спеціальних книжках. Цей магазин належав Товариству Абрамович А. Я. та спадкоємці, що торгувало мануфактурою, бакалією і галантереєю, «оборот товарів великий» [7, с. 859]. Також у Костянтинівці торгували: Іванов М. – мануфактура і галантерея, оборот середній; Брецинський С. – галантерея, оборот великий; а також М. Островський, С. Фрейман, Д. Палей.

У селищі Дмитрівське розташовувався й ринок з м'ясними та овочевими рядами, куди часто навідувалися місцеві домогосподарки. А також торгували з возів, зокрема відрами, щітками, віниками та іншим.

У цьому ж селищі були готель, лазня, нотаріус, друкарня «Берманта і Лапіса», страхове агентство, телеграфно-поштова контора. Можна було й завітати до ательє – зробити фотокартку. У різний час тут фотографували Є. Білоцерковський, І. Бродський, Л. Темкін, Я. Шурапей.

За продаж спиртних напоїв (державна монополія), за спогадами мешканців, відповідав Іван Кошель, а питні заклади концентрувалися на вулиці Мільйонній.

Є згадка, що в ресторан чи то інший питний заклад навідувались й бельгійці, зокрема з керівної ланки, та представники інших національностей. Зокрема, відомий такий випадок. З нагоди свята, яке було характерним для регіону Шарлеруа, на вечерю зібралися: рахівник (бельгієць), його дружина (парижанка), інженер пляшкового заводу та його дружина (бельгійці), перекладач та його дружина (польського походження), секретар Ламінцар (євреї) та його дружина (швейцарка) [1, с. 52].

Культура пиття відрзнялася. Так, кореспондент газети писав [4], що бельгійці пили горілку після обіду, як лікер – маленькими ковтками. А також «не поступаються нашим, тільки п'ють не так демонстративно, і п'яного бельгійця дуже рідко побачите на вулиці».

Також була можливість відвідувати клуб для службовців Товариства скляних заводів, а також комерційний клуб у селищі Дмитрівське.

Газета «Бахмутський листок» (1912) писала: «Для людей більш заможних, для «чистої» публіки в селищі є комерційний клуб та клуб громадських зборів. І тут головне значення має буфет, а також більярд та карткові столики. Є, щоправда, приміщення для театрів, але постійної трупи не буває, тільки іноді потрапляє трупа, що гастролює, або грають любителі. Намагалися було колись влаштувати лекції, але ці спроби розбилися про стійку ворожість нашої публіки» [8]. Так, у межах гастролей 1908–1909 рр. приїздила трупа з виставою Ібсена «Привиди», а 16 грудні 1910 р. – відомі артисти Рафаїл Адельгейм та Марія Горичева [16, с. 135]. Лекції, попри скептицизм «Бахмутського листка», теж траплялися. Так, 7 липня 1909 р. лектором І. Левковським у клубі для склярів прочитана лекція «Про жіноче питання» [9]. Мали місце й благодійні вечори, святкування тощо. Так, у пресі повідомлялось, що масляну тут відгуляли великими маскарадними балами в місцевих клубах. «Маскаради пройшли дуже жваво й трохи розворушили сонну публіку глухого містечка» [10].

Серед головних місцевих розваг – перегляд кінофільмів у кінотеатрі «Ілюзіон» (власник Бермант). Приїздив і цирк-шапіто. Уперше в 1898 р., розмістившись саме біля скляного селища. Пізніше вже в міському саду, який заснували в 1908–1909 рр. неподалік, на ділянці землі біля річки, що належала товариству скляних заводів. Тут силами робітників висадили дерева. Згодом з'явилась естрада, де грав духовий оркестр. Його організували робітники й службовці скляних підприємств, його керівник – Іван Благо.

Серед бельгійців були й поціновувачі спорту. У 1910 р. організоване товариство «Спорт», яке очолив Франсуа Гомон. Дещо пізніше на території, яка належала товариству скляних заводів, збудовано стадіон-циклодром, де проходили футбольні матчі, велогонки. Комерційним компонентом займався місцевий підприємець.

Була створена об'єднана футбольна команда. Спочатку футбольні матчі проходили між іноземними службовцями заводів, здебільшого бельгійцями, тобто грали між собою. Незабаром до гри почали залучати інших робітників, капітаном команди став В. Карягин. 13 квітня 1912 р. в Костянтинівці відбулася видатна подія – команди Костянтинівки, Дружківки, Краматорська, Макіївки та Юзівки створили футбольну лігу Донецького басейну.

Перші велосипеди в Костянтинівці, які належали бельгійцям, з'явилися в 1898 р. Поступово їх становилось дедалі більше. Відомостей про наявність у когось автотранспорту на сьогодні не має.

Щодо іншого дозвілля, то хтось полюбляв полювати, хтось – рибалити. Невелика вартість на право полювання та лову риби, а також володіння конем, дозволяло бельгійським інженерам, майстрам та кваліфікованим робітникам вести такий спосіб життя, який удома їм часто був недоступний [2, с. 45].

Влітку купалися в р. Кривий Торець, як діти, так і дорослі. Популярними були прогулянки головними вулицями або степом – пішки, верхи чи на велосипедах. А також зустрічі потягів. Крім власне залізничної станції Костянтинівка (на відстані близько трьох кілометрів), поруч скляного селища існувала платформа, де не на довго зупинялися пасажирські потяги.

Попри наявність певного дозвілля та світського життя, частині бельгійців життя тут могло здаватися досить монотонним, адже вони приїхали з таких міст, як Льєж, Шарлеруа та інші. Варто зазначити, що відпустка додому, у Бельгію, коштувала дорого, крім того, це значна відстань [2, с. 45].

Бельгійці цікавилися новинами, політикою. Найбільш популярною серед бельгійців у Костянтинівці, як у 1909 р. вважав кореспондент газети «Ранок», була газета Charleroi. Про місцеві бельгійські селища та життя в них в тогочасних газетах Бахмута, Катеринослава, Харкова та Києва писали дуже рідко. Здебільшого це дуже стислі відомості про ту чи іншу подію, зокрема кримінальної хроніки тощо.

Важливо зазначити, що частка службовців і професійних робітників володіла двома або більше мовами. З іншого боку, частка тільки своєю, рідною. Щодо цього журналіст у «Дорожніх нотатках» зазначив [4], що зближенню заважає незнання мови, яку бельгійцям ніколи вчити: «Все прагнення повернутись скоріше на батьківщину. І на батьківщині відкрити *société anonyme*».

Так, у своєму повсякденні бельгійці спиралися на власні традиції та місцеві умови. Це залежало від посади, професії, сімейного стану тощо. Директори, інженери та відповідальні службовці були ізольовані від решти робітників і жили в найкомфортніших умовах. Кваліфіковані робітники, наприклад майстри-склодуви, мешкали в простіших умовах, але, маючи значний матеріальний дохід і, відповідно, комфортніший спосіб життя, вирізнялися з-поміж іншого населення.

Адміністрація підприємства надавала корпоративне житло та брала на себе певні зобов'язання щодо соціальної інфраструктури, як-от заводська лікарня, школа, костел, клуб тощо. Також забезпечувала належні санітарні умови.

Література

1. Bonebakker, S. Konstantinovka: construction et destruction d'une colonie belge dans la Russie de la fin du siècle vu par les yeux de son constructeur Louis de Behr : these de licence dans le cadre du programme de Sovietologie. Leiden (Pays-Bas) : Rijksuniversiteit Leiden, 1989.
2. Пеетерс, В. Сталь в степу. Київ, 2010. 104 с.
3. Бондарь, В., Донцов, Б. Константиновка (1870–1941). Константиновка, 1995. 86 с.
4. Епифанский, А. Путевые заметки. *Утро*. 1909. 25 березня. № 699.
5. Куліков, В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2019. 388 с.
6. Ілюстрований супутник Курсько-Харково-Севастопольської залізниці. Харків : Управління К.-Х.-С. залізниці, 1902. 274 с.
7. Справочная книга Клячкина. Контора коммерческих справок. С. Клячкин. Варшава : Тип. Е. Сковронского, 1900. 2132 с.
8. Бахмутский листок. 1912. № 12.
9. Утро. 1909. 10 липня. № 788.
10. Утро. 1912. 09 лютого. № 1568.

References

1. Bonebakker, S. (1989). Konstantinovka: construction et destruction d'une colonie belge dans la Russie de la fin du siècle vu par les yeux de son constructeur Louis de Behr [Konstantinovka: Construction and destruction of a Belgian colony in Russia at the end of the century through the eyes of its builder Louis de Behr]. These de licence dans le cadre du programme de Sovietologie. Leiden (Pays-Bas): Rijksuniversiteit Leiden. [in French].
2. Peeters, V. (2010). Stal' v stepu [Steel in the steppe]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bondar', V., & Dontsov, B. (1995). Konstantynivka (1870–1941) [Konstantynivka (1870–1941)]. Konstantynivka. [in Ukrainian].
4. Epifans'kyi, A. (1909, March 25). Putevye zametki [Travel notes]. *Utro – Morning*, (699). [in Russian].
5. Kulikov, V. (2019). Pidpriemstva i suspil'stvo v zavods'kykh i shakhtars'kykh poselennyakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rr. [Enterprises and society in factory and mining settlements of Donbas and Dnipro region in 1870–1917]. Kharkiv: KhNU im. V. Karazina. [in Ukrainian].
6. Iliustrovanyi suputnyk Kurs'ko-Kharkovo-Sevastopol's'koi zaliznytsi [Illustrated companion of the Kursk-Kharkiv-Sevastopol railway]. (1902). Kharkiv: Upravlinnia K.-Kh.-S. z.d. [in Ukrainian].
7. Kliachkina spravochnaia kniga. Kontora kommercheskikh spravok. S. Kliachkin [Kliachkin's reference book. Commercial reference office. S. Kliachkin]. (1900). Varshava: Tip. E. Skovronskogo. [in Russian].
8. Bakhmutskii listok [Bakhmut Bulletin]. (1912), (12). [in Russian].
9. Utro [Morning]. (1909, July 10). (788). [in Russian].
10. Utro [Morning]. (1912, February 9). (1568). [in Russian].